

⁴² Грушевський М. Між Москвою і Варшавою // Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.31–34 зв. (надруковано: Борітеся – поборете! – 1920. – №1. – С.1–18); Його ж. Україна, Польща й Росія // Там само. – Спр.186. – Арк.1–6 (надруковано: Нова доба. – 1920. – 26 червня. – С.1–3).

Essence of federalist idea of time of Ukrainian revolution 1917–1921 is examined Basic historiography interpretations which underlay as paradigms of historical prospect scientific carriage of federalism are reflected. Analyzed genesis of the federalist understanding of the state future of that time Ukraine.

А.В.Іванець*

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРИЗЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОМІТЕТУ (1919–1921 рр.)

Уперше у вітчизняній історіографії висвітлюється діяльність однієї з емігрантських організацій – Українського національного комітету (УНК), процес його ідейно-політичної трансформації та перетворення в інструмент антиукраїнських сил. Показано вплив масонів на український національний рух.

За останні два десятиліття здійснено справжній прорив у вивченні історії Української революції 1917–1921 рр., процесів національно-державного будівництва. Проте окремі тематичні сюжети не знайшли належного висвітлення у наукових працях. Цілком слушно один із дослідників політики П.Врангеля щодо України відзначав, що в історичній літературі практично немає даних про Український національний комітет, що виник у Парижі¹. На жаль, і до сьогодні відомості про цю організацію обмежуються окремими, не завжди точними, згадками й короткими суперечливими характеристиками. Одні науковці визначають УНК як «безпартійний союз федералістів України, котрий протистоїть самостійникам»², інші – як «продукт російських заходів і маневр до розбиття соборницько-самостійницьких змагань», що складався з гетьманців та до якого спочатку входило кілька галичан³.

Попри те, що сам по собі УНК не був значним суспільно-політичним явищем, його діяльність торкалася низки важливих проблем, серед яких – міжнародне визнання Директорії, політика російського білого руху стосовно УНР, вплив масонства на перебіг тогочасних подій тощо. У даній статті робиться спроба визначити характер і форми діяльності УНК, умови його виникнення, склад та структуру. Хронологічні рамки дослідження визначаються моментом заснування комітету у грудні 1919 р. й фактичним припиненням його активності в 1921 р.

Січень 1919 р. ознаменувався одним із найсуттєвіших звершень Української революції 1917–1921 рр. – проголошенням Акту злуки УНР і Західноукраїнської Народної Республіки в єдину соборну та незалежну державу. ЗУНР отримала статус автономії як Західна область Української Народної Республіки (ЗО УНР). Об'єднана УНР опинилася у надзвичайно складному воєнно-стратегічному становищі – проти неї вели збройну боротьбу російські Добровольча армія А.Денікіна й більшовики, війська Польщі та Румунії,

* Іванець Андрій Валерійович – консультант Кримської філії Національного науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти та науки України (Сімферополь).

а збройні сили Франції й Греції окупували південь України. Владі УНР не вдалося подолати блокаду Антанти – українська армія відчувала гостру нестачу набоїв, амуніції та медикаментів. Зрозуміло, що у таких надскладних обставинах і через внутрішні слабкості Директорія не змогла забезпечити в державі належні правопорядок, фінансово-економічну стабільність та обороноздатність, налагодити ефективний адміністративний апарат. Тому, незважаючи на декларацію про державну єдність, гармонізувати інтереси й ментально-психологічні особливості двох частин України не вдалося. Відповідно в УНР існували дві державно-політичні лінії – наддніпрянська і західноукраїнська, між якими нагромаджувалися суперечності, в тому числі й у зовнішній політиці. Голова Директорії С.Петлюра вже в першій половині 1919 р. намагався встановити контакти з керівництвом II Речіпосполитої для отримання визнання УНР та допомоги в боротьбі з більшовиками, а лідери ЗО УНР розглядали можливість досягнення угоди з А.Денікіним, якого підтримувала Антанта, для продовження опору полякам. Восени 1919 р. боротьба за утвердження УНР ввійшла у найбільш трагічну фазу, коли українські збройні сили та державне керівництво опинилися у «трикутнику смерті», затиснуті між військами червоних, А.Денікіна і Польщі. Ранні осінні холоди спровокували епідемію тифу. Через відсутність медикаментів та безперервні бойові дії армія Директорії втратила 70% свого складу⁴.

Катастрофічна обстановка на фронті призвела до того, що Начальна команда Української галицької армії (УГА) 6 листопада 1919 р. підписала сепаратну угоду про перехід під командування генерала А.Денікіна. Останній не вимагав від галичан, як колишніх австрійських підданих, вірності гаслу «єдиної й неподільної Росії» та гарантував, що не спрямує їх проти армії УНР. Проте перехід УГА на бік ворога зрівнав плани керівництва Директорії щодо використання повстань у тилу Добровольчої армії для її розгрому й суттєво ускладнив подальшу збройну боротьбу. Наказом диктатора ЗО УНР і члена Директорії Є.Петрушевича угоду між командуванням УГА та А.Денікіним було визнано недійсною, а командувач галичан опинився під судом. Але вже 12 листопада на нараді керівництва УНР у Кам'янці-Подільському Є.Петрушевич, який залишився без військ, заявив про неможливість на даному етапі збереження самостійності української держави та про необхідність проведення переговорів із білими. 16 листопада 1919 р. диктатор ЗО УНР виїхав до Відня. 11 листопада того ж року головний отаман армії УНР С.Петлюра писав: «5000 пар чобіт і плащів і 5000 рушниць із набоями могли б урятувати»⁵ становище на денікінському фронті. Проте їх не було. Трапилася листопадова катастрофа. У грудні війська Української Народної Республіки перейшли до партизанських форм боротьби та вирушили в Перший зимовий похід, а дипломатична місія Директорії у Варшаві заявила про згоду на встановлення кордону з Польщею по р. Збруч. Таким чином, керівництво УНР для продовження боротьби з більшовиками, котрі розглядалися як головний ворог, і в пошуках визнання з боку Антанти погодилося в екстремальних умовах пожертвувати інтересами Західної області Української Народної Республіки. Єдиний український соборницький фронт розпався.

Голова Ради Народних Міністрів УНР І.Мазепа (серпень 1919 р. – травень 1920 р.) у своїх спогадах так характеризував дії галичан восени 1919 р.: «У той час, як наддніпрянська армія шукала виходу з тяжкого положення в порозумінні зі своїм урядом, керівники галицького командування, не звертаючи уваги на свого диктатора, шукали порятунку власними силами. Звичайно, коли б у той час проти нас наступав не Денікін, а, скажімо, поляки, то можна з певністю сказати, що ніякі страхіття тифу та інших несприятли-

вих умов нашої тодішньої боротьби не зломити б моральної сили провідників галицької армії і не кинути б її в обійми ворога. А так... Начальна команда галицької армії пішла по лінії найменшого спротиву, здійснюючи «програму» свого паризького дипломата В.Панейка. Не треба забувати, що серед галицького вояцтва [...] весь час було сильно поширене гасло: «Хоч із чортом, тільки не з поляками»⁶. Головний отаман армії Української Народної Республіки С.Петлюра на звістку про сепаратний договір УГА з А.Денікіним, сприйнятий керівництвом Директорії як зрада, заявив, що «нитки цієї справи ведуть до Парижу»⁷.

Столиця Франції у 1919 р. була головним центром міжнародної дипломатії. Із 18 січня 1919 р. по 21 січня 1920 р. тут (із перервами) працювала мирна конференція, скликана державами-переможницями в Першій світовій війні для підготовки й підписання мирних договорів із переможеними та вирішення питань повоєнного облаштування Європи й світу. На форум було запрошено представників 27 держав, у тому числі – трьох новостворених. До Парижа в пошуках визнання й підтримки прибули делегації з Прибалтики, Північного Кавказу, Закавказзя, Кубані, Дону, від антибільшовицької Російської політичної наради (виникла у грудні 1918 р.). Остання у січні 1919 р., за погодженням з О.Колчаком та А.Денікіним, сформувала закордонну делегацію у складі екс-прем'єр-міністра Тимчасового уряду Г.Львова, посла у Франції В.Маклакова, колишнього міністра закордонних справ імперії С.Сазонова, екс-глави Тимчасового уряду Північної області М.Чайковського, яка відстоювала принцип «єдиної й неподільної» Росії та намагалася довести «ефемерність державних утворень», що виникли на уламках Російської імперії, відсутність у них будь-яких прав «претендувати на окреме національне представництво»⁸. Російська закордонна делегація не була визнана як сторона мирної конференції, проте провадила активну політичну діяльність серед її офіційних учасників.

Одразу після відновлення УНР у грудні 1918 р. її керівництво ухвалило рішення направити в Париж власну повноважну делегацію. Директорія розглядала її як найважливіше дипломатичне представництво, котрому доведеться діяти в автономному режимі. 10 січня 1919 р. було затверджено його штат у кількості 75 осіб⁹. Делегацію Української Народної Республіки очолив міністр Г.Сидоренко, а його заступником став державний секретар закордонних справ ЗО УНР В.Панейко. У Парижі дипломатам Директорії надавали допомогу представники українських організацій США й Канади. Місія отримала інструкції домагатися визнання незалежності УНР, виводу з її території іноземних військ (польських, румунських, країн Антанти), надання допомоги у боротьбі проти російських більшовиків і монархістів¹⁰.

Дипломатам Директорії довелося діяти в умовах інформаційної війни, оскільки активну антиукраїнську пропаганду вели як делегація Польщі, так і Російська політична нарада. Перш за все вони намагалися дискредитувати керівництво УНР та український рух загалом, представляючи їх як пронімецькі й пробільшовицькі, сформувати негативне ставлення до самого факту незалежності України. Ця пропаганда була почута. Зокрема, Франція вважала корисним задля стримування Німеччини створення сильної Польщі (у тому числі за рахунок українських земель), а також відновлення Росії, яка могла б повернути вкладені в її економіку кошти і стати геополітичним союзником Парижа в Європі.

Делегація Директорії прибула на Паризьку мирну конференцію із запізненням. В її діяльності проявилися західноукраїнська та наддніпрянська лінії, а ділові риси Г.Сидоренка не відповідали складності завдань (у серп-

ні 1919 р. останнього замінив граф М.Тишкевич). Припинення воєнної боротьби наприкінці осені 1919 р., декларація Варшавської місії УНР від 2 грудня 1919 р. про можливість визнання р. Збруч українсько-польським кордоном ще більше послабили позиції делегації. 16 грудня 1919 р. більшість представників ЗО УНР на чолі із заступником голови делегації Директорії, державним секретарем закордонних справ Західної області УНР В.Панейком вийшла з її складу. В адресованій голові українського представництва М.Тишкевичу декларації свій демарш вони пояснили «соборницькими переконаннями», протестом проти віддання «українських земель Польщі Директорією наслідком Варшавської угоди 2 грудня 1919 р.», «нездатністю і навіть шкодливістю» уряду УНР, котрий нібито демонструє «большевицькі тенденції» й установив «режим терору проти творчих елементів»¹¹.

У цих умовах 19 грудня 1919 р. серед делегацій країн-учасниць Паризької конференції було розповсюджено декларацію Українського національного комітету, підписану його генеральним секретарем К.Біликом¹². У цьому документі йшлося про те, що політична криза в УНР «викликала народження нового органу української ідеї» – УНК, який «бере на себе тимчасово захищення національних інтересів України перед інтернаціональними політичними діячами», поки «не буде сформовано нову правильну репрезентацію України». Завдання комітету, зазначалося в декларації, «полягає у возстановленні цілої України в її етнографічних межах у формі федерації з могутньою Росією». Слід відзначити, що утворення цієї структури пояснювалося не тільки тим, що з від'їздом галицької делегації та деяких делегатів «бувшої російської України» представництво перестало «репрезентувати справжні чуття і тенденції української нації», не тільки «насилуванням недоторканості української території» з боку Директорії та її уряду, а й тим, що вони нібито «заклали союз з російськими большевиками». Останнє твердження абсолютно не відповідало істині, проте йшло у річищі антиукраїнської пропагандистської кампанії, розгорнутої російськими антибільшовицькими політичними колами.

У січні 1920 р. заступник державного секретаря закордонних справ ЗО УНР, член її Національної ради (вищого законодавчого органу) і з квітня 1919 р. – української делегації у Парижі М.Лозинський оприлюднив відкритий лист, адресований органам влади Західної області й Українському національному комітетові у США щодо дотримання принципів соборності та незалежності УНР. У документі зазначалося, що федералістський УНК був заснований державним секретарем закордонних справ В.Панейком попри рішення нарад 9–17 грудня 1919 р. у Відні членів Української національної ради щодо необхідності дотримуватися попередньої програми «сполучення всіх українських земель в одній самостійній і суверенній українській державі»¹³. До складу комітету ввійшли його голова (президент) В.Панейко, член Української національної ради, з весни 1919 р. учасник української делегації у Парижі, історик, професор С.Томашівський, «два урядовці уряду» ЗО УНР А.Петрушевич та О.Кульчицький, генеральний секретар УНК, представник Українського національного комітету у США К.Білик, колишні особистий секретар гетьмана П.Скоропадського С.Моркотун, заступник міністра внутрішніх справ Української Держави О.Вишневський, заступник державного секретаря М.Могиланський¹⁴. М.Лозинський відзначив, що у паризькому комітеті К.Білику було відведено подвійну роль – «представника американських українців з того титулу, що п. Білик уродився на Волині, звідки вибрався до Америки молодим хлопцем», і представника Придніпряни. Автор відкритого листа звернувся до «американських земляків»

із проханням вирішити, чи відповідає їх волі діяльність останнього, котрий був надісланий Українським національним комітетом у США в Париж для допомоги делегації Директорії в її акції щодо визнання Антантою незалежності УНР¹⁵.

М.Лозинський так оцінював мотиви В.Панейка під час організації УНК: «Голові комітету, видно, конче хотілося мати організацію, від імені якої він міг виступити як представник цілої України. А що для своєї політичної орієнтації він не міг би знайти ані одного свідомого українця з Придніпрянщини, то вибрав собі за представників Придніпрянщини людей, котрі стоять не тільки за «єдиную невідлімую Росію», але відмовляють навіть українській національності права на рівноправність з московською, себто людей, яких свідомі українці Придніпрянщини вважають ренегатами – ворогами українства»¹⁶. Автор відкритого листа також звинувачував державного секретаря закордонних справ ЗО УНР у тому, що ще до офіційного виходу з делегації Директорії він як заступник її голови діяв усупереч Акту злуки Української Народної Республіки й ЗУНР та намагався досягнути визнання самостійності західноукраїнського уряду під протекторатом Антанти. «Ціла акція п. Панейка у цілі рятунку Східної Галичини від Польщі полягала на доказуванні, що Східна Галичина не є часть Української Народної Республіки», – наголошував М.Лозинський. Представників держав Антанти В.Панейко переконував, що тільки західна частина України «доросла до державного життя» і лише вона з усіх українських земель «не заражена большевизмом», отже, тільки з нею можна утворити базу протибільшовицької акції. На думку М.Лозинського, В.Панейко «в дипломатизуванні з російською групою Сазонова – Маклакова – Чайковського, щоби заставити її виступити в оброні ЗУНР як «русскої» землі, також клав натиск на те, що галичани не такі фанатичні самостійники, як українці, що з галичанами росіяни можуть зговоритися». Автор відкритого листа згадував характерний епізод – коли він у травні 1919 р. прибув до Парижа як голова комісії для українсько-польського перемир'я і заявив про її вступ до складу делегації Директорії, то співробітник В.Панейка С.Томашівський «накинувся» на нього за використання самого терміна «Західноукраїнська Народна Республіка»¹⁷.

За М.Лозинським, «скрізь шукав пан Панейко рятунку для ЗУНР, навіть у кооперації з галицькими москвофілами, а тільки не в єдності з цілою Україною» й «тим, власне, губив Східну Галичину». Його політика, котра виправдовувала можливість вирішення долі цієї території окремо від майбутнього всієї України, «була моральним ударом для нас і оружжям для наших ворогів», – писав заступник державного секретаря закордонних справ ЗО УНР¹⁸.

УНК на чолі з В.Панейком разом із диктатором ЗО УНР Є.Петрушевичем та російськими колами вели переговори з представниками США щодо вилучення в українських кооперативів майна, яке закупила в американців делегація Директорії й передала його для перевезення в Україну. Ці політики мотивували свої вимоги «переходом українського уряду на бік большевиків», припиненням існування УНР, а майно хотіли використати для організації в Італії з полонених галичан бойової частини з подальшим перекиданням її у район Херсона й Миколаєва для допомоги А.Денікіну. «Вони вірять ще й досі, що галицька армія знаходиться як автономна військова одиниця в армії Денікіна, і бажали б збільшити її українськими полоненими з Італії та зодягти й обути всю галицьку армію тим майном, котре купила делегація з великими труднощами, затратила на це великі гроші і багато праці та часу», – писав автор віденського часопису «Воля» на початку лютого 1920 р.¹⁹

Після воєнної катастрофи армії А.Денікіна під Новоросійськом на початку 1920 р. галичани відійшли від активного співробітництва з УНК. У результаті його склад звужився фактично до нового голови комітету С.Моркотуна²⁰, нового секретаря В.В.Цитовича²¹, члена М.Могилянського²² й, можливо, історика І.Борщака та ще декількох колишніх членів делегації Директорії у Парижі із наддніпрянців. У пресі як представники УНК переважно фігурували перші три прізвища. У жовтні 1920 р. їх опонент писав: «Робили вони всякі спроби прийняти до себе ще деяких українців, але безуспішно»²³. І справді, навали бажаних приєднатися до комітету не спостерігалось.

Як службовці періоду Української Держави (С.Моркотун, М.Могилянський) і Директорії (В.Цитович) вони не мали представницького мандату. В офіційних документах УНР, різних політичних сил того часу неодноразово відзначалося, що вони невідомі широкій українській громадськості. Однак УНК проводив переговори з політичними колами кількох країн та розгорнув активну інформаційну кампанію – від імені українського народу розповсюджував ноти до керівництва різних держав, насамперед Франції, Великобританії, США, а також видавав агітаційно-пропагандистську літературу французькою й іншими мовами. Його діяльність широко висвітлювалася в російській антибільшовицькій пресі.

Така активність переформатованого Українського національного комітету пояснювалася виконанням політичного замовлення російських політичних кіл правого спрямування, котрі надавали йому фінансову, інформаційну і політичну підтримку, та широкими зв'язками у міжнародних масонських колах його нового голови С.Моркотуна. Розгортання масового українського руху, створення й початок міжнародного визнання незалежності державних структур на території колишньої імперії, а також перебування білих армій на землях УНР змусило частину правих російських політиків визнати силу пробудженої національної свідомості народу і непрактичність прямолінійного втілення політики «єдиної й неподільної Росії». Для більшості цих діячів думка про незалежність України залишалася категорично неприйнятною, проте вони намагалися створити політичний інструмент для спрямування «української стихії» у річище федерації з Росією та подолання самостійницьких течій. Саме ці завдання й мав виконати УНК. Щодо його оновленого складу, то український тижневик «Воля», який виходив у Відні, у жовтні 1920 р. писав: «Люди, що за гроші можуть навіть із чортом працювати, побачивши, що од українського уряду вже нічим не можна пожитися, – не забувайте, що п. Моркотун був раніше секретарем гетьмана, а потім у Парижі одержував гроші від української делегації, що він дуже просився бути секретарем п. Тишкевича, що п. Цитович був третім секретарем у делегації по запрошенню п. Тишкевича, що раніше він був урядовцем у Міністерстві закордонних справ, – знайшли шлях до п. Маклакова і розпочали свою роботу. Росіяни уміють користуватися такими людьми і пустили їх у світ. Тепер цей комітет трьох російських агентів у своїх деклараціях уже заявляє, що він є організацією різних українських партій або українських антибільшовицьких партій і т.д. (Le jeune Ukraine №1). А на ділі є правдою те, що ці люди не належать ні до яких партій, за винятком п. Миколи Могилянського, який не то був, не то і тепер є російським кадетом»²⁴.

С.Моркотун, як голова УНК, констатували його опоненти, «виявив страшенну енергію і перший час користувався великою підтримкою російських кіл, котрі, очевидно, не скупилися на гроші»²⁵. У науково-популярній літературі його іноді називали «одним із найзагадковіших персонажів української історії». Це, імовірно, пов'язано з масонською діяльністю С.Моркотуна,

який народився в родині відомого «вільного каменяра» й рано ознайомився з «королівським мистецтвом». У двадцятирічному віці в московській ложі «Кубічного каменя» він уже мав «офіцерське звання», а в 21 рік став її майстром²⁶. Є відомості, що ще перед Лютневою революцією 1917 р. С.Моркотун очолив у Києві ложу «Св. Володимира рівноапостольного», засновану гросмейстером ордену мартиністів, відомим французьким магом та окультистом Папюсом (справжнє ім'я – Жерар Анкосс), і став генеральним делегатом його в Україні²⁷. Коли влітку 1917 р. він з'явився у Києві, то входив до керівництва зазначеної організації²⁸.

На Наддніпрянській Україні з початку ХХ ст., особливо у ході революції 1905–1907 рр. і після її поразки, активно розвивалося «політичне» масонство. Для досягнення ідеалів «свободи, рівності й братерства» воно робило наголос не стільки на особистому самовдосконаленні, скільки на поліпшенні суспільства шляхом боротьби за заміну самодержавної монархії конституційним і демократичним ладом. В умовах реакції громадсько-політична активність у формі масонського руху була досить дієвою завдяки неабиякому досвіду конспірації, взаємопідтримки та просування «братів» на впливові посади, понадпартійному характеру й зв'язкам із впливовими міжнародними колами. У «майстернях» «вільних каменярів» в Україні «працювали» представники майже всього політичного спектру, окрім право- і ліворадикалів (анархістів), але переважали у них прихильники ліберально-демократичних ідей. Оскільки серед «братів» були представники різних національностей, то ще до 1917 р. в масонстві спостерігалися ідейні конфлікти між речниками українського національного руху, які виступали за автономію України й федералізацію Росії, та проросійськими діячами.

С.Моркотун став одним із головних учасників нового етапу цього конфлікту у 1919–1920 рр. Щодо його національної ідентичності, то вона була позначена подвійною лояльністю, тобто він був патріотом України й Росії одночасно. Як писав про нього сучасник, «з роду українець, але тільки русифікований, по-українськи не говорить»²⁹. Тобто його можна віднести до типу «малороса», котрий в умовах кристалізації обох модерних націй міг стати, залежно від обставин, «свідомим» українцем (такий шлях, наприклад, пройшов у 1920-х рр. гетьман П.Скоропадський) або росіянином (великоросом). Доречі, до цього ж типу українця-«малороса» слід віднести й М.Могилянського.

Мартиністи належали до езотеричних таємних товариств. Керівництво ордену під час відкриття лож у 1905 р. навіть заборонило обговорювати на його засіданнях політичні питання. Але у 1917–1918 рр. в Україні С.Моркотун включився у «політичне» масонство й досить уміло налагоджував співпрацю між «братами» – українцями та «общеросами», самостійниками і федералістами. У 1917 р. у двадцятисемирічному віці він очолив київську ложу «Нарцис» та став начальником міліції Південно-Західної залізниці. Тоді ж спільно з М.Шумицьким й А.Галіпом заснував таємну франкофільську парамасонську організацію «Молода Україна», імовірно, підлеглу ложі «Нарцис»³⁰. У 1917 р. до цієї організації вступили один із лідерів Української Центральної Ради, керівник Українського генерального військового комітету С.Петлюра і командувач 1-го українського корпусу генерал П.Скоропадський. На початку 1918 р. після проголошення незалежності УНР було створено національну масонську організацію – Велику ложу України «З'єднані слов'яни», назва якої свідчила про певні поступки федералістам. Її керівник С.Моркотун після квітневого державного перевороту 1918 р. став особистим секретарем гетьмана П.Скоропадського. Цікаво, що лідер великої ложі, наближений до керівника підтримуваного німцями ре-

жиму, їздив у столицю нейтральної Швеції Стокгольм для контактування з масонами країн Антанти та формував відповідне лобі в Україні. Не виключено, що саме за його наполяганням П.Скоропадський у листопаді звільнив із тюрми С.Петлюру, який був заарештований за опозиційну діяльність. Проте з поваленням гетьманського режиму «брати», котрі підтримували контакти з німецькими військами, втратили вплив. Навесні 1919 р. С.Моркотун виїхав з України в Париж. Велика ложа України отримала нову назву – «Святого Андрія Первозваного»³¹, а також нове керівництво в особі С.Петлюри – очевидно, без дотримання всіх процедур і санкції міжнародних масонських кіл. У квітні 1919 р. Велика ложа України звернулася до масонських організацій світу з проханням про її визнання й заявила, що українські «вільні каменярі» вважають за свій найперший обов'язок відстоювати незалежність УНР та берегти її внутрішній спокій згідно з гаслом: «Свобода, рівність, братерство!»³². Цей документ підписали великий майстер С.Петлюра, великий секретар А.Лівицький і ще двоє масонів.

Події кінця 1918 – початку 1919 рр. призвели до відкритого антагонізму між С.Моркотуном та С.Петлюрою. Важко сказати, чи була це для першого одночасно боротьба амбіцій і принципів, а чи вплив ідеї федералізму, під гаслом якої він виступав публічно у другій половині 1919–1921 рр. проти самостійника С.Петлюри. Імовірно, С.Моркотун як «малорос» виступав у 1919 р. проти повної самостійності України. Утім, щодо його позиції дані суперечливі. Так, наприклад, у документах дипломатичної місії УНР у Парижі йдеться про неодноразові відвідування останнім у цьому місті члена делегації Директорії на мирній конференції О.Шульгина, під час яких С.Моркотун «присягався, що він при Скоропадським дотримувався ідеї самостійності, але Скоропадський його не послухав»³³. Цікаві відомості щодо цієї проблеми подав у пресі в листопаді 1920 р. автор, що сховався під криптонімом «Міх.Л.» (очевидно, М.Лозинський) у матеріалі «Листи з Парижу. Федералісти»: «Після скоропадщини п. Моркотун опинився у Парижу, де крутився деякий час біля делегації УНР. В той час п. Моркотун був самостійником і провадив досить лояльну пропаганду на користь незалежної України в масонських колах Парижа... Мається навіть копія його ноти до паризьких масонів від 7 червня 1919 р., в котрій він яскраво підкреслює принцип самостійності. По приїзді до Парижа гр. Тишкевича Моркотун мав намір улаштуватися секретарем графа, у чому йому, однак, було відмовлено. У вересні 1919 р. Моркотун чекав особистого кур'єра від головного отамана з грішми на пропаганду нашої ідеї серед масонів. Замість грошей – кур'єр зі ставки привіз наказ голови Директорії припинити всякі зносини з Моркотуном. І ось тут Моркотун розвернувся. Він почав свій активний виступ проти Петлюри; почав заводити зв'язки з російськими колами, яких запевнив, що його, Моркотуна, активно підтримують праві кола українського громадянства. Повірили йому росіяни або ні – це трудно сказати, але по всякому разі постановили використати його, коли буде треба»³⁴. Можливо, саме у наказі головного отамана армії УНР та голови Директорії С.Петлюри, котрий з'явився у вересні або на початку жовтня 1919 р., С.Моркотун був оголошений зрадником³⁵.

Імовірно, що останній до осені 1919 р. у Парижі задля маскування й, не виключено, у деяких масонських ложах, декларував відданість ідеї самостійності України з метою отримати офіційні позиції у структурах УНР та відповідне фінансування. За даними В.Савченка, уже з весни 1919 р. він почав протидіяти С.Петлюрі й на засіданні ложі «Братство народів» Великого сходу Франції звинуватив його у недотриманні масонських принципів. А у червні 1919 р. С.Моркотун у тій же ложі виголосив реферат «Українська справа», в

якому розкритикував «сепаратизм Петлюри», пропонуючи створити на території колишньої Російської імперії конфедерацію національних держав, котра могла б стримати можливу у майбутньому німецьку загрозу³⁶. Очевидно, ці дії С.Моркотуна дали підстави С.Петлюрі вважати його зрадником.

У жовтні 1919 р. С.Моркотун пішов на безпрецедентний із погляду масонської етики крок, надрукувавши у Парижі в російській емігрантській газеті «Общее дело» відкритий лист, в якому розсекретив існування Великої ложі України та звинуватив С.Петлюру в узурпації посади великого майстра, використанні «королівського мистецтва» виключно для забезпечення підтримки своєї влади урядами Західної Європи, а також у протиеврейській та пронимецькій політиці. Він заявив про виключення С.Петлюри з масонської організації: «Ви вже нам не брат. Наші шляхи розійшлися. Вийди з ложі, кат України і ворог Вітчизни... Ми будемо звинувачувати Вас усюди й кожного дня. Ми будемо це робити від імені нашої Батьківщини, Великої України, котра протягом століть була чатовим та оборонним валом нашої матері, Великої Русі»³⁷. У документі паризької дипломатичної місії УНР відзначалося: «Він (С.Моркотун – А.І.) і раніше афішував себе масоном, а тут явно підписавсь як “венерабль” (керуючий ложею – А.І.), чим в очах оточуючих скомпрометував себе цілком, як чоловік, що видає речі, які він врочисто обіцяв тримати в тайні»³⁸.

Не гребуючи засобами, С.Моркотун продовжував кампанію з дискредитації в очах міжнародного масонства голови Директорії й конкурента за лідерство у русі «вільних каменярів» України. У жовтні 1919 р. – травні 1920 р. він направив у раду масонського ордену та ложу «Братство народів» Великої сходу Франції записки з безпідставними звинуваченнями у проведенні С.Петлюрою в Україні впливу Німеччини та Ватикану. Заходи С.Моркотуна у союзі з російськими масонами-емігрантами зробили неможливим визнання більшістю організацій «королівського мистецтва» світу Великої ложі України, очолюваної головним отаманом УНР.

У 1919 р. у Париж для участі в мирній конференції прибув М.Шумицький, який привіз, зокрема, архів Великої ложі України «Святого Андрія Первозваного». 21 грудня 1919 р. він писав С.Петлюрі про виступ С.Моркотуна проти них обох, а також нагадував про те, «що в Парижі склалася ліга людей, бажаючих скомпрометувати наше діло України. Сюди ввійшли Авксентьев, Савінков, Маклаков, де-Мон, Чайків[ський], Моркотун, а з членів делегації (Директорії – А.І.) Галіп та Колосовський. Треба оговоритись, що Галіп та Колосовський були втягнуті Моркотуном в “масонську” авантюру і нічого не знали про дійсне становище. Вся ця компанія вирішила скомпрометувати делегацію. Моркотун всюди заявляв, що він є Ваш таємний представник, що Ви стоїте за федерацію з Росією, але позаяк Ви оточені “самостійниками”, то не можете зараз це заявити одверто. Він мав якийсь документ від Вас. Таким чином Вашим іменем робилась грандіозна провокація. Я своїм приїздом поклав їй кінець»³⁹.

У цьому ж листі М.Шумицький повідомив, що у Парижі С.Сазонов тоді заснував Комітет національностей Росії з «програмою єдина, неділима», в котрій Україну репрезентують Барановський та С.Моркотун. Це дуже цікаве свідчення, оскільки він, як людина, посвячена у масонські справи, указує на те, що за діями С.Моркотуна з дискредитації на міжнародній арені УНР ще до створення Українського національного комітету стояли російські «брати» в Парижі, котрі відстоювали інтереси «білої справи».

Слід зазначити, що посол Тимчасового уряду у Франції, кадет і масон В.Маклаков, який пізніше відіграв одну з ключових ролей у «патруванні»

УНК, на початку вересня 1919 р. звертався до наближених до А.Денікіна кадетів М.Челнокова й Ф.Родичева з пропозицією генералу піти на відкриті переговори із С.Петлюрою⁴⁰. Проте він отримав негативну відповідь, оскільки А.Денікін сповідував відверто українофобські погляди та вів воєнні дії проти армії УНР. Наприкінці вересня 1919 р. керівництво Директорії було змушене оголосити йому війну. Російський генерал доручив своїм прихильникам розпочати на міжнародній арені протидію Українській Народній Республіці. Імовірно, саме після цього російські політики в Парижі зайняли войовничу антипетлюрівську позицію.

На початку весни 1920 р. у столиці Франції відбулася нарада представників народів, що бажають відновлення «єдиної й неподільної» Росії. В її роботі взяли участь росіяни Б.Савінков, Г.Львов, М.Чайковський, білоруси Кондратович і Ознобішин, західноукраїнські москвофіли Веріцк та Марков, «від “младоукраїнської” партії Моркотун і Вишневецький»⁴¹. Після воєнної поразки від червоних рештки збройних сил Півдня Росії зосередилися на Кримському півострові. У квітні А.Денікін передав владу генералу П.Врангелю, який спробував відійти від відверто реакційної політики свого попередника та намагався припинити ворожнечу з національними рухами. Російські політичні кола в Парижі з весни 1920 р. почали співпрацювати з П.Врангелем. Відповідно, і УНК включився в інформаційну кампанію на його підтримку.

На наш погляд, найбільш виразно діяльність УНК оцінив М.Лозинський у тижневику «Воля», наголосивши, що комітет «складається з 3-х осіб: самого п. Моркотуна, Могилянського і Цитовича. Якраз число людей, потрібне для того, щоби підписувати ноти до всіх урядів Старого і Нового світу. “La juene Ukraine” – це лейб-орган цієї такої численної організації. У своєму органі панове “федералісти” зайняті переважно “превозношенням” стратегічних і політичних талантів ген. Врангеля: дальше – вони друкують копії своїх нот до Вільсона, Ллойд-Джорджа, Мільерана і до високих осіб, аж до князя Монако, здається, включно. Ноти ці займають принаймні половину змісту книжки і написані дуже добре, на гарній французькій мові. У цих нотах голосно заявляють зазначені три пани, що “УНК захищає принцип вічного з’єднання України з Росією, яко єдиний принцип, що відповідає волі народу українського” (нота Вільсонові від 12 серпня ц.р.). В іншій ноті УНК “категорично” заявляє, що “Петлюра і його партизани існують лише за кордоном”. (Ergo, іноземні дипломати мусять самі догадатися, що, навпаки, пп. Моркотун і Цитович існують лише на Вкраїні на чолі глибоко відданих їм федеративних військ). Ще є в цій книжці стаття “France et Ukraine” самого п. Моркотуна. Там п. “президент” лає “большевицьку директорію”. Тут же п. Моркотун навчає по-батьківськи Ллойд-Джорджа і французів, вичитує їм за Одесу, за “нерішучість”, і за “петлюрівські місії”. Узагалі всім попадає потрохи. Один лише не помилився: це барон Врангелъ. “Тільки Врангелъ зрозумів помилки Денікіна. Тільки Врангелъ не хоче завоювати Україну”. “Треба всіма силами підтримати генерала в його боротьбі”»⁴².

Автор кореспонденції відзначає певну результативність пропаганди УНК: «Це (заяви Українського національного комітету – А.І.), правда, лише смішно для нас. Але треба впізнати французів перед тим, як сміятися. Французи офіційно настільки консервативні у своїх поглядах на речі взагалі, а в погляді на “єдину-неделиму” зокрема, що навіть до цієї пори [...] дивляться на східні справи лише очима російських дипломатів. В останні ж часи зазначені дипломати були незвичайно стурбовані щораз більше зміцнюючимся інтересом Франції до “петлюрівської України”, як її тут величають»⁴³.

Як свідчить рапорт заступника військового аташе Польщі в Парижі від жовтня 1920 р., С.Моркотун у серпні чи вересні 1920 р. в Лондоні вів переговори з оточенням військового міністра Великобританії, масона У.Черчілля, який значною мірою формував британську східну політику та підтримував стосунки з лідерами білих. У результаті голова УНК отримав «за посередництвом Чайковського субсидію від англійського уряду». Автор документа закликав не переоцінювати цього факту, а звертав увагу на те, що «між групою Моркотуна й місцевими представниками Врангеля панує повне порозуміння та узгоджен-ня роботи» і перший отримує від других постійні грошові субсидії⁴⁴.

Далі польський аташе повідомляв про те, що група С.Моркотуна підтримує постійні контакти зі П.Скоропадським – у Швейцарії через представника голови Українського національного комітету Меєндорфа, який перебуває у Цюриху, і через агентів екс-гетьмана (В.Степанковський та Ю.Бачинський), котрі видавали в Лозанні газету «l'Ukraine». Також посланці голови УНК зустрічаються у Відні з представниками колишнього гетьмана – Базилем, Кочубеєм і Зеленецьким. Військовий дипломат звертав увагу на те, що офіційні паризькі врангелівські кола «посилено спростовують і явно уникають розмов» на тему «тісних контактів» між групою С.Моркотуна та П.Скоропадським. Поляк вважав, що через них врангелівці підтримують стосунки з Берліном і правими російськими колами, які там перебувають, та приховують ці зв'язки, оскільки бояться компрометації в очах французів.

За даними цього ж джерела, С.Моркотун, «висуваючи ідею України, об'єднаної з Росією на засадах федералізму», спирався на: 1. Українську групу колишнього «Протофісу»⁴⁵, котра представляє інтереси великої промисловості й торгівлі (члени уряду Української Держави П.Скоропадського: колишній прем'єр-міністр після оголошення гетьманом федерації з Росією С.Гербель, екс-міністр торгівлі та промислу кадет С.Гутник, колишній міністр фінансів кадет А.Ржепецький, екс-міністр юстиції С.Романов). 2. Праву течію «хліборобів» (О.Вишнецький, колишній-міністр внутрішніх справ Української Держави І.Кістяківський). 3. Частково на групу С.Шемета (центристи партії «хліборобів»), з якою є «розбіжності у питанні прав української мови і більшої незалежності України від Росії в обсягах, проте, тільки її прав федералістичних». 4. Партію «Молода Україна», котра утворилася конспіративно в Одесі (ця інформація, проте, потребує підтвердження)⁴⁶. Незрозуміло, чи всі з указаних дипломатом осіб були членами УНК, чи частина їх була лише симпатиками. Також привертає увагу той факт, що це у більшості своїй гетьманці-«малороси», які співпрацювали з колами П.Врангеля. Наприклад, С.Гербель був його уповноваженим по закупках за кордоном, С.Гутник займався вивезенням зерна з Криму, а С.Романов перебував на службі у правителя Півдня Росії.

Невдалий досвід А.Денікіна й власні стратегічні інтереси демонстрували П.Врангелю важливість українського питання. По-перше, значну кількість його солдатів становили етнічні українці, а чимало офіцерів і генералів раніше перебували в різних українських арміях (у російській армії правителя Півдня Росії навіть було українське підпілля). По-друге, для прориву з «кримського мішка» барону потрібні були мобілізовані з прилеглих, етнічно українських, територій. По-третє, необхідним стало забезпечення взаємодії або, принаймні, нейтралітету військ УНР і українських повстанців. У листопаді 1920 р. міністр закордонних справ Директорії А.Ніковський писав, що в адміністрації П.Врангеля було «дві течії в справі здійснення [...] порозуміння з Україною»: одна на чолі з генералом для доручень з українських справ при правителі В.Киреєм «хотіла утворити в Криму сурогат україн-

ського уряду з "малоросійським відтінком" та для цього інсценізовано було відому подорож Моркотуна і тов.»; друга, більш сильна, вважала необхідним рахуватися з армією УНР та повстанцями у зв'язку із слабкістю власних військ⁴⁷. П.Врангель зондував ґрунт. У серпні його представник, полковник Я.Нога, відвідав ставку головного отамана С.Петлюри. У відповідь військова делегація Директорії на чолі з полковником І.Литвиненком побувала наприкінці серпня – у вересні 1920 р. на Кримському півострові, де зустрічалася з правителем Півдня Росії, з'ясовуючи його наміри у політичній сфері, можливість підписання військової конвенції. Українська делегація не мала повноважень, та й П.Врангель вичікував, тому ніяких документів підписано так і не було. Проте, за даними російського джерела 1921 р., українці-федералісти «захвилювалися та надіслали зі свого паризького "далека" до Врангеля делегацію (Моркотун, Цитович, Могилянський) із метою перешкодити врангеле-петлюрівській угоді й викрити цей "політичний труп", союзника католицької Польщі та римського папи»⁴⁸.

Ця делегація УНК, імовірно з ініціативи генерал-лейтенанта В.Кирея, прибула на півострів наприкінці вересня. У Севастополі вона була прийнята на високому рівні, як така, що вже брала участь (очевидно, неофіційну) в міжнародних переговорах у Спа і підтримувалася білою еміграцією⁴⁹. П.Врангель вів переговори з лідерами Українського національного комітету в присутності голови уряду Півдня Росії О.Кривошеїна, міністра закордонних справ П.Струве, начальника штабу російської армії П.Шатилова та інших офіційних осіб. У декларації УНК, котру правителю Півдня Росії вручив С.Моркотун, проголошувалося, що в основу угоди з врангелівським урядом мають бути покладені три принципи: визнання федерації на демократичних підставах, земельна реформа та збройна боротьба з більшовиками. П.Врангель у відповідь заявив, що вітає зближення з «українськими масами», але підкреслив, що основним завданням є створення реальної сили, здатної протистояти більшовикам⁵⁰.

У липні 1920 р. отамани й уряди Дону, Кубані, Тереку та Астрахані, які перебували в Криму, були змушені укласти з П.Врангелем угоду, яка гарантувала їм обмежену автономію у внутрішніх справах. 29 вересня у Севастополі на засіданні козацьких урядів С.Моркотун зробив доповідь щодо міжнародного становища України. Як писала кримська газета, основне її положення можна сформулювати так: «Тільки солідарний виступ південноросійських сил, козацьких земель та України може створити той могутній національний рух, котрий перемаже більшовиків»⁵¹. Керівники УНК вели переговори з Демократичним українським блоком – організацією, що об'єднала у врангелівському Криму опонентів С.Петлюри – тих, хто виступав за переговори правителя Півдня Росії й головного отамана УНР, та пропетлюрівських діячів. Імовірно, ці переговори були не дуже продуктивними, оскільки представники Українського національного комітету «були непримиримими в питанні про право на існування Петлюри і його уряду»⁵². С.Моркотун під час кримського візиту в інтерв'ю пресі продовжував радикальну агітацію проти нього. Проте цей вояж завершився безрезультатно. Очевидно, П.Врангель розумів, що підписання договору з безсилим УНК тільки створить проблеми у стосунках із головою Директорії. У жовтні 1920 р. правитель Півдня Росії призначив на посаду генерала при собі з українських справ замість В.Кирея, котрий співпрацював із комітетом, іншу особу, а 8 листопада 1920 р. його представник у Польщі П.Махров офіційно заявив про визнання незалежності Української Народної Республіки й уряду С.Петлюри до скликання установчих зборів, наголосивши, що із С.Моркотуном «офіційних розмов [...] ніхто не вів»⁵³.

Діяльність УНК, спрямована на підрих подальшого визнання незалежної України, недопущення надання міжнародним співтовариством допомоги керівництву УНР, змусила її уряд уживати певних заходів, викликавши відповідну реакцію самостійницьких громадсько-політичних сил. 9 вересня ЦК Української партії самостійників-соціалістів «подав до загального відома, що особи, які входять у склад [...] “Українського національного комітету”, – зовсім невідомі загалові українського громадянства й українського народу, ніколи до вищезгаданих політичних акцій (представляти українські інтереси перед іноземними урядами й партіями – *А.І.*) не вповноважені та що на прям їх діяльності не відповідає національним стремлінням українського народу»⁵⁴. 10 вересня 1920 р. у Берліні один із дипломатів Директорії звернув увагу французького посла Льорана на виїзд С.Моркотуна в Крим і заявив, що «всьяке творення “українських пр[авитель]-ств” у Врангеля дуже пошкодить єдності антибільшовицького фронту», тому «хай Франція у власнім інтересі перестереже Врангеля перед авантюрами із Моркотуном». За даними дипломата, посол записав це та обіцяв передати в Париж»⁵⁵.

17 вересня 1920 р. на засіданні уряду УНР міністр закордонних справ А.Ніковський заявив, зокрема, про намір «сприяти утворенню й підтримуванню національних українських організацій за кордоном, які ведуть і мають вести боротьбу з псевдоукраїнськими (комітет Моркотуна), а також дезорієнтованими політично українськими організаціями»⁵⁶. Уряд Директорії здійснював контрпропагандистські заходи щодо звинувачень його в проницькій політиці. Після поїздки керівників УНК на Кримський півострів українські дипломати в Парижі передали прем'єр-міністру Франції (ця країна єдина офіційно визнала правителя Півдня Росії й надавала йому матеріальну допомогу) ноту протесту проти «толерування французьким урядом української містифікації Врангеля». У ноті йшлося про «махінації Українського національного комітету в Парижі і контакти їх із Врангелем, з яких виходить, що Врангель хоче повернути російсько-німецьке панування гетьмана Скоропадського»⁵⁷.

У Польщі в 1920 р. діяв антибільшовицький Російський політичний комітет (РПК) на чолі з Б.Савінковим. У національному питанні ця організація виступала за визнання самостійності державних утворень, що виникли на території колишньої Російської імперії, та формування з них добровільної конфедерації. 4 жовтня 1920 р. РПК офіційно визнав владу П.Врангеля, і приблизно тоді ж Б.Савінков у листі до правителя Півдня Росії та його представників зазначав: «Нота українського уряду, спричинена приїздом на Крим Моркотуна, Могилянського, Гербеля й Кістяківського, надзвичайно погіршила справу». За словами лідера Російського політичного комітету, цей візит в очах українців є свідченням відступу від декларації П.Струве 20 липня 1920 р.⁵⁸ у бік денікінської національної політики, монархічного напрямку врангелівського уряду. Наслідки ноти можуть бути дуже шкідливими, оскільки недовіру України починають поділяти Естонія і Латвія, а слідом можуть піти інші народи, які відділилися від Росії, застерігав Б.Савінков. На його думку, необхідною умовою для польсько-російського порозуміння та продовження антибільшовицької боротьби є дотримання декларації П.Струве»⁵⁹.

Перед від'їздом восени 1920 р. із Криму в Сербію й далі у Париж керівники УНК залишили у Севастополі свого вповноваженого «на Півдні» Губинського⁶⁰. У 1920 р. комітет намагався створити свої філії у державах, де перебували емігранти з України. Імовірно, у другій половині того року відділення Українського національного комітету виникли у Стамбулі, Белграді, Софії, Нью-Йорку та, можливо, у Німеччині. Спочатку вони були не дуже активні-

ми. Так, 10 жовтня 1920 р. дипломати Директорії повідомляли із Софії, що у Болгарії філії УНК немає, але «між [...] перебуваючими тут бувшими урядовцями Денікіна почали говорити про намірення п. Вишневського скласти у Софії «Моркотунський український комітет»». За даними дипломатів, ці розмови почалися після поїздки останнього разом із делегацією С.Моркотуна до Криму. На їх думку, якщо б навіть колишньому гетьманському урядовцеві вдалося створити відділення УНК, то «ні один не тільки українець, але також бодай трохи свідоміший з так званих «малоросів» до його не піде», а на «ціле це підприємство, хоча б воно й склалося, тут ніхто інакше не подивиться, як тільки на найпростішу авантюру горстки людей, які нічого спільного не мають ні з українським народом, ні взагалі з Україною»⁶¹.

Ситуація для УНК дещо поліпшилася після захоплення у листопаді 1920 р. Кримського півострова червоними та евакуації разом із П.Врангелем звідти до Стамбула 145,7 тис. осіб⁶². Серед біженців було чимало українців, що давало змогу С.Моркотуну шукати нових прихильників. До того ж, в умовах еміграції фактично зникла можливість збройної боротьби з більшовиками і постала нагальна потреба у реальних союзниках, котрі мали б підтримку населення та відстоювали суверенітет України. Відповідно, керівникам білих було простіше повернутися до «чистоти принципів» щодо «єдиної й неподільної» Росії.

Після краху П.Врангеля наприкінці листопада 1920 р. голова УНК С.Моркотун у російській емігрантській пресі писав, що відродження об'єднаної Придніпрянської та Галицької України на умовах, вироблених Українськими установчими зборами, – це «національний прапор, який може об'єднати і федералістів, і самостійників у спільній творчій праці, крім, очевидно, петлюрівців». У цій же статті він відзначав, що до Всеросійського федеративного центру «на основі рівної співпраці з великоросами могли би прилучитися й інородці»⁶³.

Восени 1920 р. у Стамбулі, за даними посольства Директорії у цьому місті, було сформовано філію УНК із людей, «відомих лише у московських колах і явно ворожих до національної справи». Очолив її петербурзький інженер Адасієвич, а секретарем став колишній ординарець П.Скоропадського В.Даньківський. Серед членів філії були В.Родзянко та колишній секретар гетьмана Лупаков. За даними дипломатів УНР, вона розпочала роботу з опублікування російською мовою програми, в якій головним завданням декларувалася боротьба з «петлюрівськими делегаціями». Представники філії Українського національного комітету безуспішно намагалися добитися прийомів в іноземних дипмісіях та офіційних осіб Туреччини. «Коли виявилось, що навіть в Криму ніхто до Моркотуна не віднісся з увагою, а, навпаки, усі жадали від нього доказів, від кого має мандат, і цифрових даних, скільки є прихильників його ідеї, то і тутешній комітет зійшов трохи у тінь», – писав зі Стамбула в 1920 р. один із дипломатів Директорії⁶⁴.

Після поразки П.Врангеля філія УНК у столиці Туреччини посилила свою активність. 26 листопада 1920 р. вона скликала зібрання, в якому, зокрема, узяли участь представники партії українських демократів-федералістів: від Українсько-козацького православного братства полковник О.Сахно-Устимович та член Українського національно-політичного блоку у Криму Безрадецький (без повноважень)⁶⁵. Очевидно, тут було утворене якесь недовговічне політичне об'єднання. Активіст відродження українського козацтва О.Сахно-Устимович невдовзі відійшов від нього та того ж року розповідав дипломатичному агенту посольства УНР у Софії, що філія УНК «гроші має, однак допомоги ніякої не видає, а займається тільки виключно пропагандою», намагаючись перешкоджати діяльності представництв Української Народної

Республіки за кордоном. За його словами, «шкоди комітет робить багато, але жодної поважнішої роботи не має»⁶⁶. О.Сахно-Устимович у 1921 р. привів очолювану ним військову частину до Румунії й приєднав її до інтернаціональної там 2-ї кулеметної бригади армії УНР⁶⁷.

Наприкінці 1920 р. П.Врангель разом зі своїм оточенням прийняв у Стамбулі представників місцевої філії Українського національного комітету, які «висловлювали свої вірнопіддані почуття, за що одержали 10 тис. франків для допомоги біженцям з України без різниці віри та національності»⁶⁸. Можливість отримання фінансування від врангелівських структур і доступ до допомоги держав Антанти російським емігрантам, очевидно, дозволили УНК згуртувати певну кількість біженців з України, які потерпали від безгрошів'я та невлаштованості побуту на чужині. Улітку 1921 р. один із дипломатів УНР писав, що «головним центром [...] протиукраїнських акцій є, власне, Царгород, де зараз згуртувалося багато російського елементу, також військових і політичних діячів, що переважно дуже вороже відносяться до української справи, але деякі з них з тактичних причин готові навіть послугуватися нею як засобом до переведення своїх панросійських плянів»⁶⁹.

Новий прояв публічної активності комітету викликало підписання 18 березня 1921 р. між Польщею й РСФРР та УСРР Ризького договору про завершення радянсько-польської війни. Цим документом було анульовано укладену Директорією Варшавську угоду і визнавалося включення до складу II Речіпосполитої західноукраїнських земель. У зв'язку з цим голова УНК С.Моркотун навесні 1921 р. звернувся до Ліги Націй, урядів Франції, Великобританії, США та їхніх союзників із протестом «від імені українського народу й українських повстанців» проти визначення в договорі пункту про кордон. У ноті до варшавського уряду на додаток до протесту розкривалося бачення УНК українсько-російсько-польських відносин. Комітет декларував слов'янську солідарність та необхідність для стримання спроб німців просунутися на Схід створити базу для альянсу польського народу, з одного боку, і російського з українським, – з іншого. УНК заявляв, що передумовою такого союзу, «крім найкращого визначення границь, може бути також політика повного невтручання Польщі в справи російські і українські». Тому комітет С.Моркотуна висловився «проти того, що польський уряд тримає на своїй території групу українських емігрантів на чолі з Петлюрою»⁷⁰.

УНК продовжував шукати контактів з українськими повстанцями, котрі вели антибільшовицьку боротьбу на рідних землях. У травні 1921 р. Міністерство закордонних справ УНР доручило голові дипломатичної місії Директорії в Бухаресті «паралізувати» дії комітету. Це завдання ставилося у зв'язку з отриманням від керівника посольства у Стамбулі інформації про те, що «федералісти, згуртовані у Царгороді, посилають на Україну та в Галичину своїх агентів з фальшованими румунськими паспортами (Єремченко) з наміром розвинути акцію, ворожу урядові УНР»⁷¹. У липні 1921 р. голова надзвичайної дипломатичної місії Директорії у Чехословаччині М.Славінський повідомляв МЗС УНР про те, що в Німеччині є українські емігранти, перш за все вояки, котрі перебувають під впливом комітету. Цікаво, що дипломат зазначав про спроби деяких емісарів УНК ввійти з ним та іншими представниками Директорії в контакт, і про їх заяви щодо намірів «визволення з-під проводу Моркотуна національного комітету» та «переведення царгородських українців до нашого (уенерівського – А.І.) табору». Проте, писав М.Славінський, поки це не станеться факт контакту з «моркотунівським комітетом [...] міг би лишень скомпрометувати нас політично, як свого часу могло нас скомпрометувати яке-небудь співробітництво з Врангелем»⁷².

Про зміст пропаганди УНК свідчить листівка весни 1921 р. «До повстанців, українців», в якій зазначалося, що «три роки боротьби не дали ніякої користі», оскільки через відсутність єдності «Україна знов у ворожих руках», проте «боротьба не залишена». «Українці зрозуміли, яке зараз становище; забувши стару ворожнечу, вони змовилися проміж себе на користь суспільної мети – визволення рідного краю від большевиків. Кожен, хто почуває себе українцем, мусить допомогти ближнім за ім'я національної ідеї. Міцні й одверті, ми з'єднаємося зо всіма, хто проти хижаків-большовиків», – підкреслювалося у відозві. Комітет закликав до єднання, «не вважаючи на різницю партійних поглядів, най то будуть федеративні чи самостійні та інші партії», і заявляв, що «вже є зв'язок з нарідом Білорусії, з козацтвом Дону, Кубані і Тереку». Метою проголошувалося негайно після звільнення від большевиків скликання Українських установчих зборів, створення козачої та селянської ради, в якій «будуть існувати як самостійні партії, так само й федеральні». УНК закликав «повстанців України», «щирих українців», «гуртуватися в групи» і надсилати до нього своїх представників⁷³. Намагаючись стати центром цього руху, комітет С.Моркотуна, імовірно, зважаючи на настрої значної маси селян, утримався від нападок на лідера Директорії С.Петлюру, котрий для багатьох став уособленням вільної УНР без комісара й поміщика, не згадував слова «Росія», заявляючи про можливість співпраці самостійницьких та федералістських національних сил.

У березні 1921 р. уряд Директорії направив у столицю Туреччини спеціального посла В.Кедровського для вжиття перед стамбульським урядом і представниками Франції у цій країні заходів щодо «виєлімінування військових-українців, і зорганізування їх в окремі табори відділи під прапором УНР». Одночасно він мав повноваження «повести акцію для паралізування шкідливих впливів із боку всякого українсько-сурогатного елемента (т.зв. Україн. націон. комітету Моркотуна)»⁷⁴. Ця мета залишалася актуальною для дипломатії УНР і восени 1921 р. Так, у жовтні керуючому справами дипломатичної місії в Римі давалося завдання паралізувати діяльність УНК в Італії, «з'ясувати докладно авантюриницьку роль Моркотуна, агента і знаряддя російських правих кол, що бажають використати національний рух на Україні для своїх цілей». У цьому ж документі підкреслювалося, що «Моркотун, як і його нечисленні прихильники, ніякого абсолютно впливу на Україні не мають, а їх агітація не найде ґрунту між населенням, яке в політично-національному відношенні дуже виросло і цілком стоїть на ґрунті повної сепарації від Москви у всіх галузях життя». Причому, «на цей шлях стають і національні меншості: євреї і росіяни»⁷⁵.

Стало очевидним, що діяльність комітету, який не зміг знайти опори серед широких народних мас та, зокрема, українських повстанців, згорталася. Із допомогою голоду, репресій, пропаганди й політики коренізації комуністичний режим в Україні зміцнювався. Білий рух дедалі більше втрачав перспективи реальної боротьби за владу на території колишньої Російської імперії, відтак зменшилася потреба в налагодженні стосунків з українцями. Далася взнаки, очевидно, і діяльність прихильників УНР. У серпні 1921 р. віденський український тижневик «Воля» повідомив про закриття, на вимогу українців-вояків колишньої армії П.Врангеля, інтернованих у таборах на Балканах, структур УНК у Стамбулі й Белграді⁷⁶.

Таким чином, Український національний комітет виник в умовах кризи національно-державного будівництва, значною мірою спричиненою зовнішньополітичними чинниками. Справа утвердження УНР, на відміну від національних держав, створених у Центрально-Східній Європі, не мала зовнішньої

підтримки. Із розпадом єдиного соборницького фронту восени 1919 р. значна частина західноукраїнської державно-політичної еліти зробила спробу спертися у відстоюванні своїх національних домагань на табір російських білогвардійців з огляду на підтримку їх державами-переможницями у Першій світовій війні. Ці діячі ЗУНР поєднали свої зусилля із частиною наддніпрянців-«малоросів» та окремими представниками західної української діаспори. Так за підтримки еміграційних російських політиків у грудні 1919 р. виник УНК, що претендував на представництво інтересів усієї України на міжнародній арені та заявляв про необхідність її федерації з Росією. Однак ставка на А.Денікіна, який продемонстрував повну ідейно-політичну зашореність і невдовзі був розбитий червоними, виявилася невдалою. Тому галичани, котрі хоча й не мали достатньо легітимних підстав створювати новий «орган національної ідеї», але користувалися певною суспільною підтримкою у Західній Україні, вийшли з УНК. У подальшому цей комітет під проводом С.Моркотуна практично перетворився на інструмент російських правих кіл для дезорганізації українського національного руху, боротьби з визнанням незалежності УНР на міжнародній арені та спробами її керівництва отримати зовнішню допомогу. Через свою слабкість, нездатність здобути підтримку широких народних мас, у тому числі українських повстанців, УНК не був офіційно визнаний урядом України та навіть білим правителем Півдня Росії П.Врангелем, хоча цього прагнуло як керівництво комітету, так і деякі його покровителі з російського політичного табору. Фактично УНК С.Моркотуна міг спиратися лише на частину «вільних каменярів» України, чисельність яких на початок 1917 р. загалом не перевищувала 1500 осіб, антибільшовицькі російські політичні кола та, імовірно, незначну кількість тих українців, які піддалися його пропаганді, а також використовувати масонські зв'язки з елітою держав Антанти. Головна ж мішень діяльності комітету – Українська Народна Республіка – мала легітимацію, отриману у січні 1919 р. від Трудового конгресу народів України, певну опору серед населення УНР, адміністративний і військовий апарат. До того ж, її в 1919–1920 рр. визнали незалежною державою понад п'ятнадцять країн світу. Слід підкреслити, що офіційні унерівські кола розрізняли «дезорієнтовані» українські групи чи течії (наприклад, В.Винниченка, М.Шаповала й ін.) та УНК, чия «українськість» розглядалася як імітаційна («сурогатна», «псевдоукраїнська»).

Отже, Український національний комітет під керівництвом С.Моркотуна в 1920–1921 рр. відіграв негативну роль у процесах національно-державного будівництва в Україні. Його можна розглядати, як «уряд-клон» (псевдоуряд) УНР та, одночасно, симулякр керівного органу українського національного руху, котрий виконував політичне замовлення російських антибільшовицьких політичних сил.

¹ Зарубин А.Г. К вопросу о крымско-украинских отношениях периода гражданской войны // Клио: Журнал для учёных. – 1998. – №2. – С.217.

² Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – 2-е изд., испр. и доп. – Симферополь, 2008. – С.620.

³ Гаврилюк Г. Петлюра і Врангель: чи міг бути мир? // Київська старовина. – 1997. – №3/4. – С.155.

⁴ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С.151.

⁵ Цит. за: Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С.466.

⁶ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – С.302.

⁷ Там само. – С.307.

⁸ http://www.hrono.info/organ/rossiya/russ_polit.html

- ⁹ *Веденєєв Д., Будков Д.* Юність української дипломатії. Становлення зовнішньо-політичної служби Української держави 1917–1923 роки. – К., 2006. – С.157.
- ¹⁰ *Мовчан С.* Паризька мирна конференція 1919–1920 // Довідник з історії України: У 3 т. – Т.2. – К., 1995. – С.340.
- ¹¹ Видержки з «Декларації галицьких делегатів, зробленої 16 грудня графу Тишкевичу, президенту української делегації» // Воля (Відень). – 1920. – 7 лютого. – С.257.
- ¹² Декларація УНК // Там само. – С.256.
- ¹³ *Лозинський М.* Куди ідете? Відкритий лист до членів Української національної ради і Ради державних секретарів Західної області Української Народньої Республіки і до Українського національного комітету в Злучених Державах Північної Америки // Там само. – 1920. – 14 лютого. – С.310.
- ¹⁴ Там само. – С.311; В Парижі заснувався Український національний комітет // Там само. – 1920. – 7 лютого. – С.282.
- ¹⁵ *Лозинський М.* Указ. праця. – С.311.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. – С.307.
- ¹⁸ Там само. – С.308.
- ¹⁹ *М.К.* Децю про «галицьку політику» в Парижі // Воля. – 1920. – 7 лютого. – С.255.
- ²⁰ *Моркотун Сергій Костянтинович (1890–? рр.)* – український і російський політичний діяч. Народився в родині особистого лікаря великого князя Григорія Романова, масона. Закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Працював адвокатом у Москві. Згодом поліцейський чиновник, начальник міліції Південно-Західної залізниці, член генеральної ради Вільного козацтва (1917 р.). Особистий секретар гетьмана П.Скоропадського (1918 р.). У 1919 р. став членом, а в 1920 р. очолив Український національний комітет у Парижі, який декларував відновлення єдиної України в етнографічних межах у формі федерації з небільшовицькою Росією.
- ²¹ *Цитович В.В. (1898–? рр.)* – український і російський громадсько-політичний діяч. Був чиновником у МЗС УНР часів Директорії (ймовірно, і за гетьманату). На запрошення керівника делегації УНР на Паризькій мирній конференції графа М.Тишкевича став її третім секретарем. У 1920 р. працював секретарем паризького УНК.
- ²² *Могилянський Микола Михайлович (1871 р., Чернігів – 1933 р., Прага)* – громадський діяч, публіцист, етнограф, антрополог. Народився у дворянській родині. Навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету, слухав лекції в Берлінському університеті, працював у музеї антропології Академії наук Росії, дирекції Російського музею імператора Олександра III у Петербурзі. Викладав у навчальних закладах. Член партії кадетів. За гетьманату П.Скоропадського – заступник державного секретаря.
- ²³ *М.К.* Федералісти // Воля. – 1920. – 16 жовтня. – С.106.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.39.
- ²⁶ *Савченко В.А.* Симон Петлюра. – Х., 2004. – С.244.
- ²⁷ *Крижановська О.О.* Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.). – К., 1998. – С.84.
- ²⁸ Там само. – С.98.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.39.
- ³⁰ *Крижановська О.О.* Указ. праця. – С.98.
- ³¹ Там само. – С.102.
- ³² Там само. – С.103.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.39.
- ³⁴ *Мих. Л.* Листи з Парижу. Федералісти // Воля. – 1920. – 20 листопада. – С.361.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.39.
- ³⁶ *Савченко В.А.* Указ. соч. – С.251.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.39.
- ³⁹ Там само. – Арк.38.
- ⁴⁰ *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). – К., 2003. – С.317.
- ⁴¹ Воля. – 1920. – 6 березня. – С.504.
- ⁴² *Мих. Л.* Указ. праця.
- ⁴³ Там само. – С.360.

⁴⁴ Raport zastępcy attaché wojskowego Polski w Paryżu o stosunku mocarstw do idei niepodległej Ukrainy oraz polityki Wrangla / Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów. – Londyn, 1990. – S.182.

⁴⁵ Протофіс – скорочена назва Всеукраїнської спілки представників промислу, торгу, фінансів і сільського господарства. Створена в Києві у травні 1918 р. Прагнула закріпити приватну власність на землю, добитися державних кредитів для відновлення продуктивності поміщицьких маєтків, скасування свободи страйків, подовження робочого дня тощо. Протофіс тяжів до федерації України з Росією.

⁴⁶ Raport zastępcy attaché wojskowego Polski w Paryżu o stosunku mocarstw do idei niepodległej Ukrainy oraz polityki Wrangla. – S.183.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.59.

⁴⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.337.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – Арк.302.

⁵¹ Таврический голос. – 1920. – 19 сентября (2 октября).

⁵² ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.337.

⁵³ Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» // Київська старовина. – 1997. – №3/4. – С.155.

⁵⁴ Український прапор. – 1920. – 2 жовтня.

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.3.

⁵⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і мат. у 2 т., 3 ч. – Т.2. – К., 2006. – С.207.

⁵⁷ Український прапор. – 1920. – 9 жовтня.

⁵⁸ Імовірно, Б.Савінков мав на увазі лист, надісланий П.Струве 20 червня 1920 р. прем'єр-міністру Франції А.Мільєрану, у котрому, зокрема, підкреслювалося бажання П.Врангеля відновити Росію на основі федеративного договору між «політичними новоутвореннями».

⁵⁹ Воля. – 1920. – 16 жовтня. – С.161.

⁶⁰ Там само. – Т.4. – Ч.6. – 1920. – 6 листопада. – С.326.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк.5.

⁶² Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Указ. соч. – С.630.

⁶³ Український прапор. – 1920. – 31 грудня.

⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк. 7 зв.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. – Арк.20.

⁶⁷ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007. – С.390.

⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.360. – Арк. 7 зв.

⁶⁹ Там само. – Спр.466. – Арк.56.

⁷⁰ Там само. – Спр.360. – Арк.31.

⁷¹ Там само. – Спр.466. – Арк.45.

⁷² Там само. – Арк.56.

⁷³ Там само. – Арк.38.

⁷⁴ Там само. – Спр.467. – Арк.9.

⁷⁵ Там само. – Спр.466. – Арк.47.

⁷⁶ Воля. – 1921. – 20 серпня. – С.168.

For the first time in our historiography the activities of one of the immigrant organizations – Ukrainian National Committee (UNC) – are cleared up. The process of it's ideo-political transformation and reformation tool of anti-Ukrainian force. Showed the impact of Masons on Ukrainian national movement.